

ПРАВНАТА КУЛТУРА В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Петрана Стойкова*

Всяко правнорелевантно поведение е резултат от степента, в която е осъществен процесът на правна социализация. Един от основните социализиращи фактори е правната информираност. Натрупването на правни знания в известна степен намалява вероятността за извършване на правонарушение. В условията на глобализация правната информираност е изправена пред следните предизвикателства: недоверие в съдебната власт в следствие популяризирането на нейни недостатъци; унифициране на правните системи (загуба на спецификите им); увеличаване на глобалните неравенства в резултат на достъпа до интернет и усложняването на правната действителност; обективност и насърчаване от страна на медиите на глобализирането на демократичните идеи и гражданското общество; неутрализиране на „новите рискове” резултат от незнание. Правните основи на съвременните демокрации и неизбежната глобализация все повече налагат успешното протичане на процеса на формиране на правната култура.

Ключови думи: право, култура, социализация, правно съзнание, глобализация

Понятието „култура” в правно-социологическата доктрина

Понятието „култура” е едно от най-многозначните. Между 250 и 500 са определенията за култура, нюансирани в един или друг аспект. Според Владимир Дулов (2004), „трудността на тяхната интерпретация се състои преди всичко в това, че те засягат различни по характер феномени: като започнем от организации и институции, и завършим с абстрактни идеи и категории” (Дулов, 2004:21).

Културата е продукт на обществения живот и има сложна многопластова структура¹. Според едно от известните определения за култура на Тейлър, към нея се отнасят „знанията, вярванията, изкуството, правото, етиката, обичаите и всички останали способности и привички” (Дюверже, 1999: 81). Тя може да се разглежда като социална ценност и обществена атмосфера, в условията на която се реализира в пълен обем регулирането на социалните отношения. (Матеева, 2006:366-367).

Според Стефка Наумова (2010), за целите на правно-социологическия анализ, в социологията на правото се възприема едно по-широко и в известен смисъл операционализирано определение за култура: „това е съвкупността от всички творения на човешката дейност (материални и нематериални), ценностите, образците и нормите на поведение на разнообразните човешки общности, предавани както на други общности, така и от поколение на поколение (Наумова, 2000:86).

Разнообразието на човешката култура е забележително. Ценностите и нормите на поведение значително варират при различните култури. Според Антъни Гидънс (2003) „не е учудващо, че хората от една култура често се затрудняват да споделят идеите или поведението на хората от друга култура (Гидънс, 2003:26-27). Сблъсъкът на хетерогенни ценности се превръща в още по-голямо предизвикателство в света на глобализацията, а правото в най-надеждния социален регулатор на усложняващите се междуличности и междугрупови отношения.

Част от културата е *правната култура*², разглеждана обаче в общия контекст на концепцията за правната област на обществения живот³. Според Наумова (2010), в тесен смисъл правната култура се свежда до институционализираните норми и тяхното специфично отразяване в правното съзнание. В широк смисъл тя включва както официалното, така и интуитивното право, онова, което в концепцията на Лев Петражицки (Leon Petrażycki)⁴ се определя като императивно-атрибутивен елемент (Наумова, 2000:88).

По-тясното разбиране за правната култура се отнася до позитивното право (писаното право) и въздействието му върху поведението на личността. Този подход изключва до голяма степен социалната обусловеност на правото и сложността на правните преживявания. Правните норми са отправната точка, а тяхното спазване е мерилото в оценката на разглеждания вид култура.

Сложността на социална система предполага и сложността на правната система, а от там и на правното съзнание⁵. В определен смисъл в основата на правното съзнание е моралното съзнание (както и моралът е в основата на определени правни принципи и норми). Много често в съзнанието на личността настъпва идентификация на морални и правни възгледи, нагласи и ориентации⁶. От тази гледна точка чрез концепцията на Петражицки може да се постигне по-пълно и точно изучаване на правната култура.

Основните механизми, чрез които се осъществява влиянието на културата върху социалното поведение са социализацията, изграждането на система от ценности, установяването на обрзаци и норми на поведение и установяване на модели (идеали) на

поведение. В рамките на този общ механизъм се реализира и специфичният механизъм на формиране на правните образци, ценности и норми на поведение, влияещи на свой ред върху правната социализация⁷.

С понятието „култура” е свързан един от възловите проблеми на социологията на правото – въпросът за правната социализация. Това е така, защото от нея зависи правнорелевантното поведение на гражданите и измеренията на социалната девиация.

Специфика на правната социализация

Няма универсална концепция, която да разкрива всички страни на процеса на социализация. Идеите за социализацията са свързани с един модел на човешкия индивид като активно усвояващ действителността.

Традиционно тя се разглежда като процес на интериоризация на групова култура (ценности, норми) от членовете на една група. Благодарение на нея обществото може да съществува и да контролира човешкия живот. Ценностите и нормите се интериоризират от индивида, а с помощта на санкциите (позитивни и негативни) се затвърдяват (Иванов, 1998:5).

Според Антъни Гидънс (2003) „социализацията е процесът, чрез който безпомощното новородено постепенно се превръща в самосъзнателна, осведомена личност, посветена в обичаите на културата, в която е родена” (Гидънс, 2003:28). Тя е първият основен механизъм, чрез който културата влияе на личността и поведението ѝ в различните обществени сфери. Чрез нея се осъществява механизмът на приспособяване на личността към действащите в обществото образци и норми на поведение.

Правната социализация е част от процеса на социализация. Това предполага да се потърси ролята на правния фактор във всеки един от посочените (в предходната точка) механизми на влияние на културата върху личността и социалните групи (през призмата на които се осъществява разглеждания вид социализация).

Схематично процесът може да бъде представен по следния начин (Наумова, 2000:96)

Култура (Правна култура) → Социализация (Правна социализация) → Изграждане на ценности (Правото като ценност) → Установяване на образци и норми (Правни норми) → Изграждане на модели (Правни модели)

В правно-социологическата доктрина съществуват няколко основни концепции в рамките на които се разглежда правната социализация. Наумова (2000) ги представя накратко в своя труд „Социология на правото”⁸:

- Първата концепция намира концентриран израз в постановката на Р. Парк, че социализацията е механизмът, чрез който се формира личността. Извън човешкото обкръжение не е възможно да се развият биогенните и психогенните елементи, заложиени в структурата на личността (човешката натура), и да се реализира механизмът на изграждане на социогенния елемент (интернализирани образци и норми на поведение). Сред тези образци и норми на поведение особено място заемат правните норми, които са съставна част от правната област на обществения живот;
- Втората концепция е свързана със структурно-функционалния анализ, чиито корени следва да се търсят в разбирането на Дюркем, че нормите (в т. ч. и правните) са основа за интеграция в обществото. Липсата на такава интеграция е в основата на т.нар. аномия. Доразвита от Т. Парсънз и Р. Мертън, концепцията за правната интеграция (социализация) придобива твърде схематичен вид, поставяйки човешкото поведение в известната рамка „конформно – девиантно поведение”;
- Третата концепция е определена проекция на теориите на Колберг и на Пиаже за ранната социализация и свързаните с това механизми на забавяне или препятстване на процеса на моралното приспособяване;
- Четвъртата концепция е криминологично ориентирана и разглежда правната социализация в неразривна връзка с причината и условията за появата на ранните криминогенни фактори.

Разнообразните възгледи всъщност не се различават съществено. Всички те отдават значимото на правото като социален регулатор. Отчита се необходимостта от правна социализация още в ранна детска възраст, водеща до намаляване на девиантните и аномични прояви. Към това може да се добави и основното предизвикателство пред този вид социализация – трудната ориентация на подрастващите в сложната правна реалност.

Според Наумова (2000), в широк смисъл правната социализация „може да се разглежда като процес на цялостно приспособяване и приобщаване на личността към действащите в обществото правни принципи и правни норми...”, а в тесен смисъл „като

приспособяване на личността към действащите в обществото правни норми и принципи в степен, изключваща противоправното поведение”⁹.

От цитираните дефиниции става ясно, че социализаторът – агент (индивид, група, институция) трябва да има известни юридически познания или да е предвидил достигането на такива (напр. чрез учебна дисциплина; специален курс на обучение; печатни материали и т. н.) до социализирания се (индивид, обект на социализацията). Освен това, негова задача е да разкрие сложността на правната реалност, мястото на правото сред останалите социални регулатори, както и начините за ограничаване на разрастващата се социална девиация.

Основната цел на правната социализация е формирането на личности с правомерно поведение. Успешното ѝ протичане се обуславя от редица фактори, но най-общо се определя от следните предпоставки:

- Адекватни правни механизми за контрол и справедливи наказателни мерки от страна на държавата срещу правонарушителите;
- Използването на извънправни механизми за ограничаване на социалната девиация;
- Взаимодействие между институции, родители, учители и деца;
- Правна информираност на социализатора и социализирания се;
- „Правилно образование” на подрастващите, означаващо „пробуждане на интелигентността, възпитание в дух на хармоничен и цялостен живот”. Според Джиду Кришнамурти „само така бихме създали нова култура и един мирен свят” (Кришнамурти, 2009:65)¹⁰.

Родители, роднини, учители, приятелски кръг, институции, общество - всички те влияят върху правнорелевантното поведение на подрастващото поколение и готовността за извършване на правонарушение (преди всичко престъпление)¹¹. Строгийт контрол от страна на държавната власт, извънправните механизми за ограничаване на девиантните прояви, правното познание и не на последно място личният пример на възпитателите са факторите, които определят до голяма степен колективния морал и степента на разпространение на противоправните прояви в обществото.

Правната социализация може да се приеме като базисна социализация, която стои в основата на другите два важни вида социализация - политическата и икономическата. Съвременната държава, която не може да функционира без правото и която все повече се определя като права, предполага успешното протичане на

правната социализация. Правото е социалният регулатор, най-пряко свързан с рационалността и най-мошен срещу хаоса и неопределеността.

Правна информираност и правнорелевантно поведение

Според един от постулатите на правната философия разумът е основание, т.е. причина за правото. Но какво всъщност означава разум? За някои от изследователите разумът е индивидуалното съзнание, или разсъждението на отделния човек. За други разумът е нещо значително по-общо – той е един принцип, един критерий, по който следва да протичат нещата и явленията от заобикалящия ни свят (Радев, 2008:19).

В своя труд „Нормативната структура на правото”, Димитър Радев (2008) отбелязва, че от правна гледна точка „разум, свобода и естествено право са тъждествени понятия”. Постепенно естественото право преминава в разумно право или още наречено рационално право, което е основа на позитивното право. Така разумът става основен принцип на цялото право, а действията, които не отговорят на мащаба на принципа, биват обявявани за отклонения¹².

От тази гледна точка развитието на разума е в основата на правнорелевантното поведение. То, обаче е неизменно свързано с култивирането на знания и личностно усъвършенстване. Както правилно отбелязва Ерих Фром (2004) в своя труд „Душевно здравото общество”, напълно очевидно е, че картината за света, която индивида има, зависи от развитието на неговия разум и знания. Според него разумът е способността за обективност, която се отнася „до знанията за природата, както и до знанията за другия човек, обществото и самия себе си” (Фром, 2004:77-78).

В своето разбиране, Фром (2004) изрично не посочва знанието за правото. Следва, обаче да се отдаде заслуженото на феномена право, отчитайки правните основи на съвременните демокрации.

Правната информираност включва най-обща представа за това що е право, за правото като социален регулатор, за правните институти, норми и принципи, за справедливостта и нейното отразяване в правото, за моралните аспекти на правото и т.н. Тези знания са важни както за ориентране в сложната правна действителност и материя (законодателство), така и за адекватна защита на индивидуалните, групови и обществени интереси.

Познаването на правото е основният елемент в структурата на правното съзнание. Почти всички автори са единни, че специфичната структура на това съзнание обхваща следните три основни компонента (Наумова, 2000:184-190):

1. Познавателен (правна информираност);
2. Психологически (оценки, отношения, ценностни нагласи и психологически ориентации към правото и практика по прилагането му);
3. Поведенски (готовността за правнорелевантно поведение).

Правната информираност лежи в основата на изграждането на останалите два елемента – психологическият и поведенческият. Доброто познаване на правото е необходима предпоставка за спазване на правните норми и осигуряване на правния ред.

Основният проблем за правната информираност се свежда най-общо до „установяване на общото ниво на познаване на правото, механизмите за предаване на правна информация и акумулирането ѝ в индивидуалното и групово съзнание под формата на правни знания” (Наумова, 2000:184).

Според Наумова, анализът на правната информираност изисква да се определи онази нейна степен, която може да се приеме за оптимална. Във връзка с това трябва да се разграничи познаването на правните норми от информираността относно правните принципи..

В своя труд „Теория за правната система”, Росен Ташев обобщава, че „съвременните правни системи представляват единство от правни правила за поведение и аргументиране”. Част от тези правила са юридически задължителни, защото са преминали през специална процедурата на валидиране, а друга част не притежават юридическа задължителност, но участват в процеса на прилагане на правните норми и субективните права (Ташев, 2007:299). Именно чрез правните норми и правните принципи, правната система регулира човешкото поведение и с основание могат да бъдат изведени като важен показател, измерващ познаването на действащото право.

В правната литература се налага възгледаът, че правните принципи не представляват вид правни норми, а ръководна идея, която служи за формулирането на правните норми¹³. Познаването на общите правни принципи¹⁴ се предполага априори, тъй като те намират приложение в системата на правото като цяло, обхващат и действат по еднакъв начин във всички правни отрасли и юрисдикции (напр. „юридическата отговорност се осъществява само при наличието на вина”; „комуто ползите, нему и вредите” и др.) (Ташев, 2010:226). Информираниостта относно основните правни принципи „е елемент от общата правна култура на съвременния човек, елемент от правната социализация, основна предпоставка за позицията му на човек, чиито права са конституционно гарантирани и защитени” (Наумова, 2000:185).

За разлика от правният принцип, правната норма представлява правило за поведение. Тя е вид социална норма и има логическа структура¹⁵. Нейните три елемента – хипотеза, диспозиция и санкция могат да се съдържат в различни разпоредби, а умението за конструирането ѝ е базисно за практикуващите юристи.

Става ясно, че информираността за правните норми, т.е. за правото в детайли, засяга практикуващите юристи. Но дори и те не могат да познават всички разпоредби поради следните причини: все по-голямата правна регулация на обществените отношения, свързана с увеличаване на броя на нормативните актове; специализирането им в определен/и правни отрасли; динамиката в правото – честите изменения в законодателството. На практика информираността относно правните норми е показател за по-висока правна култура в сравнение с информираността относно правните принципи, които не изискват предварително правна подготовка.

Все пак, обаче обикновените граждани се налага да познават някои основни правни норми и да се ориентират в правната действителност. Оптималната степен на правна информираност обикновено се характеризира с това, че всеки гражданин разполага с:

а) най-обща информация относно правото, т.е. известни са му основните правни норми, определящи държавното устройство, функциите на държавата, на основните държавни органи (законодателни, изпълнителни, съдебни) и техните правомощия, има най-обща ориентация относно различните отрасли на правото и знае от къде може да получава автентична правна информация;

б) информация, необходима с оглед на изпълняваната социална роля;

в) информация, необходима за вземане на решения.

Наумова допълва, че определянето на параметрите на тази информираност е доста условно и само по емпиричен път може да се установи каква е наситеността на обществото с правни знания (Наумова, 2000:184-185)

Натрупването на правни знания в известна степен определя нагласите към правото (психологическия елемент на правното съзнание). Не във всички случаи, обаче правната информираност води до правнорелевантно поведение (третият елемент на правното съзнание – готовността за поведение). Криминологични изследвания показват, че няма пряка корелационна зависимост между познаване на нормите на наказателното право и извършването (неизвършването) на престъпления¹⁶. Не са редки случаите на известни престъпници, които са много добре запознати с действащата законова уредба и умело я заобикалят (Матеева, 2006:368).

Правото е съвкупност от норми, които определят границите на смислово ориентираното поведение и регламентират определен кръг социални отношения като задължителни (Фотев, 2014:205). В предвид това, познаването на основния закон (Конституцията) и познанията за отделните отрасли на правото имат все по-голямо значение за нормалното протичане на социалните отношения. Непознаването им „може да има негативни последици от по-висок социален ранг” (Наумова, 2000:190).

Формирането на правната култура е сложен и продължителен процес. Познаването на правото не изчерпва въпроса за нея. Правните знания прерастват в правна култура само тогава, когато се осмислят и като мотив за позитивно социално поведение (Матеева, 2006:368).

Глобализацията – предизвикателство пред правната култура

Съществена особеност на времето в което живеем е информатизацията, която все по-настойчиво се институционализира в съзнанието с понятия като „информационно общество”, „информационна революция”, „индустрия на информацията” (Недялкова, А., Бауман, З., Филипов, Д., 2005:46-47). Информационният поток намира отражение и в правната сфера, която благодарение на него става все по-достъпна и разбираема за обикновения гражданин.

В края на XX и началото на XXI век процесите на глобализация – технологична, икономическа и социално-политическа, водят до значителни промени в правото. Писаното право се „клонира” в дигиталното пространство, което създава изключителна възможност за достъп до всяка точка на земното кълбо (Ташев, 2010:24).

Във всеки един момент става безпроблемно проследяването на законодателството на държави много отдалечени географски, с различни правни системи и културни особености. Това дава възможност за по-задълбочен анализ и усъвършенстване на националната правна уредба и осигурява необходимата правна информация на гражданите и правна помощ („Интересна е например организацията “Виртуална справедливост”, чиято основна цел е да помага на хора, които нямат възможност да защитят сами правата си” (Проданов, 2012:213-216)). В този смисъл глобалното развитие е позитивна предпоставка за формирането на правната култура.

Подобно на много явления, обаче големият информационен поток крие някои рискове. Ако приемем, че правната култура всъщност „е усвояване на правни ценности, които се превръщат в собствена характеристика на личността и мотивират нейното поведение в обществото без външна намеса или принуда” (Матеева, 2006:368),

утвърждаването на правото като ценност в съзнанието на индивида и превръщането на правните ценности¹⁷ в мотив за поведение биват изправени пред следните предизвикателства:

- Бързият и лесен достъп до информация дава възможност за своевременно и активно включване в обществените процеси, но от друга страна води до демотивация и парализиране на активните граждани. Така например даването на гласност на случаи на нарушения от страна на органите на съдебната власт – неоправдани присъди, забавяне на делата, излизане на случаи на корупция и въобще за всяка дейност на съдебните власти, която може да се разглежда като неадекватна (Проданов, 2012:216), става причина за недоверие в съдебната система, избягване на досег с нея и водене на битки за справедливост;
- Според Ташев (2010) „няма съмнение, че в бъдеще дигитализирането на източниците на правото¹⁸ ще доведе до значително ограничаване на техните национални и културни специфики и ограниченост” (Ташев, 2010:24). Унифицирането на действащото право е свързано с прилагането на идентични политики (политически норми), които неминуемо ще намерят отражение върху културното многообразие и в частност върху особеностите на правната култура.
- Глобализацията променя контурите на правото и създава нови глобални правни институции и правни норми. Информираността относно тях зависи от достъпа до интернет и сравнително по-доброто образование на гражданите. „По-ускореното от всякога в историята нарастване на социално-икономическите неравенства както вътре в държавите, така и между тях”¹⁹, допълнително се засилва от свързаното с правото дигитално неравенство и сложността на правното познание;
- Въпреки многото недоволни от глобализацията, според Джоузеф Стиглиц, тя безспорно има силна страна – глобализирането на демократичните идеи и на гражданското общество (Стиглиц, 2003:284). Познаването на демократичните принципи, опитът от тяхното приложение, оценката на демократичният модел и търсенето на начини за неговото усъвършенстване става възможно благодарение на нарастващите възможности за разпространение на правното познание. Тук е мястото да се отдаде дължимото на *медиите и комуникациите*, които стават „най-убедителният глобален и универсален фактор на развитието” и от които зависи „осветяването” на тези въпроси. Те се определят като „тотална глобална структура с най-висока степен на универсалност и всеобщност”, които

„прогресивно увеличават мощта на въздействието си” (Недялкова, А., Бауман, З., Филипов, Д., 2005:48-49).

- В своя труд „Рисковото общество”, Улрих Бек (2013) анализира рисковете на модернизацията, които притежават „*иманентна тенденция към глобализация*” (Бек, 2013:56). Изследователите на рисковете обръщат внимание на това, че самият напредък на знанието поражда незнание (сериенно произвеждана неопределеност) – нещо като нежелан или дори – неизбежен „страничен продукт” при самото производство на знание. Бъдещето на обществата „ще се определя от една всемогъща власт”, основана на незнание и упражнявана чрез незнание; власт, която не може да бъде контролирана и ограничавана чрез познатите механизми на политическата демокрация. Корените на „новите рискове” трябва да се търсят в дефектите в знанието, което се създава и използва, за да се идентифицират и неутрализират заплахите (Минев, 2011:210-211). В този смисъл правната информираност е от изключително важно значение за рационалната оценка в усложняваща се социална реалност.

Културните процеси имат нови темпове на развитие и съществено разширяват ролята си на фактор на глобалността (Недялкова, А., Бауман, З., Филипов, Д., 2005:50). Правната култура е най-важната част от културата, която разширява влиянието си върху цялостната жизнена дейност. Тя придобива все по-голямо значение за просперитета на съвременните правови държави. Правилната ориентация в транснационалните пейзажи, активното участие в демократичните процеси и рационалното правнорелевантно поведение са предизвикателства пред образованието и правната социализация.

Главното и ненадминато предимство на демокрацията „се състои в обстоятелството, че тя не осигурява спокойствие, тишина и добри решения наготово, а предлага на гражданите правото да оценяват” (Кийн, 1999:184). Правото на оценка е всъщност правото и задължението на държавата да съдейства с всички възможни механизми за развитието на правната култура.

Бележки

---

¹ От социологическа гледна точка в структурата на културата се включват (Матеева, 2006:365-366):

* *ценности* – вечни самодостатъчни идеи за добро и лошо, за красиво и грозно, за истина и лъжа, за справедливо и несправедливо и др. В рамките на определена културна традиция те се предават от поколение на поколение с възпитанието, образованието, науката и изкуството;

* *идеология* или система от възгледи и убеждения, насочена към възпроизвеждането и утвърждаването на определени обществени отношения;

* *език* – система от словесни кодове и символи, която служи за вербална комуникация и взаимодействие, и в определени случаи за етническа идентификация;

* *символи* – системата от кодове за социална идентификация. Тук се причисляват символите на държавата – знаме, герб, химн; различни видове униформени облекла на различните видове униформени облекла на различни видове държавни служители; някои характерни елементи на облеклото на редовите граждани; типични повтарящи се елементи в архитектурата на сградите, в оформлението на жизнената среда и др.

* *традиции* – съвкупност от представи и модели на поведение, типични за дадена социална общност, които се предават от поколение на поколение чрез възпитанието и въздействащата сила на подражанието.

* *ритуали* – последователност от действия, жестове и думи, изпълнявани в строго определено време и място, с цел да се съхрани в паметта на членовете на дадена общност събития от миналото (твърде често митологизиран вид). Смисълът на ритуалите е в приобщаването на личността към дадена социална група и нейното ангажиране с определена обща кауза.

* *модели за поведение* – идеални представи за това, как човек трябва да се държи в обществото при една или друга ситуация. В тях се отразяват спецификата на миросгледа, на ценностните ориентации и морално-етичните норми и принципи на поведение, господстващи в дадено общество.

Културата има сложна конфигурация, в основата на която са правилата за поведение, които хората са призвани да спазват, за да не изпаднат в социална изолация.

² Znaniecki, F., Cultural Sciences... Op. cit., p. 453-507; Idem: Sociologia wychowania. T. I i II. Warszawa, PWN, 1973 (Наумова, 2000:88).

³ Стефка Наумова разглежда правото като една от основните области на обществения живот в контекста на теорията за социологическата структура на обществото. Според нея областите или елементите на обществения живот са например икономиката, трудът, комуникациите, политиката, моралът, религията, обичаите, правото и т.н. (Наумова, 2000:28-30). Обособяването на правото в самостоятелна област, обаче не се приема от други изследователи в полето на социологията. Така напр. Стоян Михайлов очертава пет основни обществени сфери на цялостната структура на обществото (на социологическата система) – материално производство, духовно производство, възпроизводство на населението, комуникации и социално управление (Михайлов, 2010:79-110).

⁴ Л. Петражицки (1867-1931) работи в Университета във Варшава (1919-1931) и става първият професор по социология в Полша, и вероятно един от първите в света, в Катедрата по право и политически науки (Kojder, A., Kwaśniewski, J., 1985:263). Той се смята за основател и главен представител на психологическото направление в теорията и социологията на правото. Основната идея, върху която се крепи неговата императивно-атрибутивна правна теория е, че правото е психическо явление, т. е. „явление, което почва и свършва в нашата душа и което, за да съществува, не се нуждае даже и от екстрапсихически проявления, а за изучаването на това явление нужно е следователно да употребим същите методи, да се поставим и на същите гледища, които употребява и на които се поставя самата психология” (Ганев, 1998:39). Правото не е нищо друго, освен емоционално преживяване, което има императивно – атрибутивен характер (Наумова, 2000:55). Според Петражицки, същността на правните норми „лежи не само в авторитетното предопределение на нашето поведение, но още и в авторитетното отдаване другиму това, което се изисква от нас” (т. е. правните норми са императивно-атрибутивни), докато нравствените норми са императивни, т. е. „тяхната същност се състои изключително в авторитетното предопределение на нашето поведение” (Ганев, 1998:40). Разграничението между „официално” и „интуитивно” право, което той прави, може да се използва като изходна точка в анализите на правната култура.

⁵ Според С. Наумова „правното съзнание е онази сфера от общественото, груповото и индивидуалното съзнание, която отразява правната реалност под формата на правни знания, оценъчни отношения към правото и практиката по неговото прилагане, правните нагласи и ценностните ориентации, регулиращи поведението в юридически значими ситуации” (Наумова, 2000:180).

⁶ Пак там, стр. 181-182.

⁷ Пак там, стр. 88.

⁸ Пак там, стр. 95-96.

⁹ Пак там, стр. 96-97.

¹⁰ Джиду Кришнамурти (1895-1986) е известен индийски философ, учител и общественик. Той твърди, че „без себепознание човек налага собствената си воля, а това води до конфликти и враждебност”. За него „целта на образованието не е да произвежда само учени, техници и службогонци, а цялостно изградени мъже и жени, освободени от страх; защото само сред такива хора може да се установи траен мир”.

Според Кришнамурти (2009) „правилното образование се състои в разбиране на детето каквото е, без да му се налага това, което мислим, че трябва да бъде” (Кришнамурти, 2009:9-63).

¹¹ „Правонарушението представлява виновно неправомерно юридическо действие (деяние), причинило настъпването на общественоопасни вреди и водещо до пораждаване на юридическа отговорност” (Ташев, 2010:240-250). В зависимост от спецификата си в отделните отрасли на правото (субекти, обект и степен на засягане) правонарушенията биват: престъпления (в наказателното право); административни нарушения (в административното право); граждански деликти (в гражданското право); дисциплинарни нарушения (на трудовата или служебната дисциплина).

¹² Пак там, стр. 19-20.

¹³ Според Росен Ташев правният принцип е „утвърдено морално, политическо или юридическо начало, което изпълнява ролята на решаващ аргумент (идея) при вземането на юридическо решение относно формулировката и действието на правните норми” (Ташев, 2010:212).

¹⁴ Росен Ташев извежда три критерия за класифициране на правните принципи: къде са формулирани, какво е естеството на техния произход и каква е сферата на прилагането ѝ.

- В зависимост от това къде са текстуално формулирани, правните принципи се разделят на *законови* и *юриспруденциални* (установени от съдебната практика);
- Съобразно естеството на своя произход биват *морално-политически* и *правно-технически* (тяхното действие е ограничено изцяло в рамките на системата на правото);
- От гледна точка на сферата, в която се прилагат, правните принципи се разделят на *общи* и *отраслови*. За разлика от общите (чиято особеност е представени в текста), отрасловите правни принципи имат ограничено приложение – само в един или група отрасли на правото. Така например, основни и безспорни сред авторите в гражданското право са принципите на самостоятелност (автономия) на правните субекти и свобода за участие в правния живот; справедливост; равнопоставеност на субектите; обезпечаване на адекватна правна защита; изискване за правна сигурност. В административното право като основни се сочат принципите на законност, целесъобразност, публичност и прозрачност, непрекъснатост, йерархичност, отговорност за вреди. В трудовото право основните принципи са закрила на наемния труд, свобода на труда и забрана на принудителния труд, равенство във възможностите и премахване на дискриминацията, равнопоставеност на субектите, добросъвестност, реалност и гарантираност на правата и задълженията, личен характер на трудовите права и задължения. В процесуалното право (граждански, наказателен и административен процес) основните принципи са законност, независимост на съда и подчинението му само на закона, публичност, състезателност, дирене на обективната истина (Ташев, 2010:223-227).

¹⁵ Росен Ташев дава следното определение за правна норма: *Правната норма е вид социална норма – общо, абстрактно и условно правило за поведение, което притежава логическо единство, съдържа се в признат за правната система източник, поради което притежава юридическа сила и действие, а изпълнението ѝ е осигурено чрез прилагането на правна санкция* (Ташев, 2010:154).

Според Димитър Радев останалите социални норми (морални, религиозни, политически и други) трябва да се равняват по правните норми, а не обратното. Правна норма е мерило, еталон за норма въобще. Останалите „социални” норми се преценяват от гледна точка на тяхната нормираност съобразно правните норми (Радев, 2008:91).

¹⁶ Пак там, стр. 190.

¹⁷ Съществуват трудности в дефинирането на понятието „правни ценности”. Според някои автори основните ценности на правната система са ред, справедливост и свобода.

<http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf>

¹⁸ Източници на правото са утвърдените в една система на правото процедури и актове като критерий за валидността на съдържащите се в тях правни норми (Ташев, 2010:28-42). Всеки вид източник на правото представлява единство от два елемента – процедурата по създаването на акта (процедура-източник) и самият акт (акт-източник). Актът-източник представлява писмен документ, създаден при спазване на правилата на процедурата-източник и съдържащ валидни правни норми (напр. законите са най-важните източници на правото във всички модерни правни системи).

¹⁹ Пак там, стр. 194.

Използвана литература

1. Бауман, З. 1999. *Глобализацията. Последниците за човека*. Издателство „ЛИК”, София.

2. Бек, У. 2002. *Що е глобализация? Заблудите на глобализма – отговори на глобализацията*. Изд. „Критика и хуманизъм”, София.
3. Бек, У. 2013. *Рисковото общество*. ИК „Критика и Хуманизъм”, София.
4. Ганев, В. 1998. *Трудове по обща теория на правото*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.
5. Гидънс, А. 2003. *Социология*. ИК „Прозорец” ЕООД, София.
6. Даскалов, Р. 1992. *Въведение в социологията на Макс Вебер*. УИ „Св. Климент Охридски”, София.
7. Дулов, В. 2004. *Социология на културата*. УИ „Неофит Рилски”, Благоевград.
8. Дюверже, М. 1999. *Социология на политиката*. ИК „Кама”, София.
9. Иванов, И. 1998. *Серия „Педагогическа социология”, Социализацията*. Изд. „АКСИОС”, Шумен.
10. Кийн, Дж. 1999. *Медиите и демокрацията*. Изд. „ЛИК”, София.
11. Кришнамурти, Дж. 2009. *Образованието и смисълът на живота*. ИК „Кибеа”, София.
12. Минев, Д. 2011. *Знанието в рисковите общества*. Сп. Социологически проблеми, 2011, книжка. 1-2.
13. Матеева, С. 2006. *Обществено мнение и правно регулиране*. ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград.
14. Митев, Т. 2001. *Основи на политическата наука (политология)*. Изд. „Знание”, София.
15. Михайлов, С. 2010. *Социологическа система*. Изд. „М-8-М”, София.
16. Михайлова, М. 2013. *Правото в неговата цялост*. ИК „Фенея”, София.
17. Наумова, С. 2000. *Социология на правото*. Изд. „Юриспрес”, София.
18. Недялкова, А., Бауман, З., Филипов, Д. 2005. *Глобализъм, регионализъм и антиглобализъм*. Издателство „Албатрос”, София.
19. Проданов, Х. 2012. *Дигиталната политика*. Изд. „Фабер” (второ електронно издание).
20. Радев, Д. 2008. *Нормативната структура на правото*. ИК „ЛИК”, София.
21. Радев, Д. 2009. *Правни основи на демокрацията*. Изд. „Сиела”, София.
22. Стиглиц, Дж. 2003. *Глобализацията и недоволните от нея*. Университетско издателство „Стопанство”, София.
23. Ташев, Р. 2007. *Теория за правната система*. Изд. „Сибир”, София.
24. Ташев, Р. 2010. *Обща теория на правото (Основни правни понятия)*. Изд. „Сибир”, София.
25. Фотев, Г. 2014. *Смисъл и разбиране*. Изд. „Изток-Запад”, София.
26. Фром, Е. 2004. *Душевно здравото общество*. Изд. „Захарий Стоянов”, София.
27. Христозов, Х. (съст.). 2002. *Детската престъпност - управляем риск*. Печатница „Симолени”, София.
28. Kojder, A., Kwaśniewski, J. 1985. *The Development of the Sociology of Law in Poland*. International Journal of the Sociology of Law 1985, 13, 261-272. Academic Press Inc. (London) Limited.
29. Dr. Jordan DACI, Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different?. <http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf>
30. <https://www.globalpolicy.org/globalization/globalization-of-politics.html>

---

*Петрана Стойкова е гл. асистент в катедра Социология, ЮЗУ „Н. Рилски”